

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK ORQANLARI TƏRƏFİNDƏN DÖVLƏT BÜDCƏSİNƏ TƏMİN EDİLƏN GƏLİRLƏRƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ (2012 – 2022)

Cəlal ABASOV

celal.abasov@ascca.edu.az

*Dövlət Gömrük Komitəsi Akademiyası,
“Beynəlxalq ticarət və logistika” ixtisası
Bakı, Azərbaycan*

Xülasə. Gömrük sahəsi üzrə şəffaflığın artırılması, xarici ticarət iştirakçılarına münasibətdə əlverişli şəraitin yaradılması və Azərbaycanın genişlənməkdə olan iqtisadi potensialı sayəsində son onillikdə büdcə daxilolmalarında artım müşahidə edilir. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərində geniş paya sahib olan gömrük üzrə büdcə daxilolmalarının hansı amillər hesabına necə dəyişəcəyini müəyyənləşdirmək gələcəkdə həyata keçiriləcək bu istiqamətdə olan islahatlarla bağlı ilkin fikirlərin yaranmasına səbəb olacaq. Bu məqalədə gömrük üzrə büdcə daxilolmalarına təsir edən amillərin dəyişməsinin bu göstəriciyə necə təsir edəcəyi araşdırılır. Bu dəyişənlər isə orta tarif dərəcəsi, əlavə dəyər vergisi (ƏDV) dərəcəsi və aksiz vergisi dərəcəsinin cəminin göstəricisi olan gömrük yığımlarının ümumi dərəcəsi, ümumi daxili məhsul (ÜDM) və idxalın həcmidir.

Bu məqalənin əsas məqsədi və araşdırma metodu çərçivəsində seçilmiş ekonometrik araşdırma metodu ilə Azərbaycan Respublikasında müvafiq dövlət orqanları tərəfindən dərc edilən statistik bülletenlərdən istifadə etməklə reqressiya tənliyi qurulmuşdur. Qurulmuş reqressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətli olması müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticə olaraq müəyyən edildi ki, gömrük ödənişləri üzrə ümumi tarif dərəcələri ilə gömrük üzrə büdcə gəlirləri arasında güclü müsbət əlaqə vardır. ÜDM ilə gömrük orqanlarının dövlət büdcəsinə təmin etdiyi illik gəlirlər arasında zəif və mənfi asılılıq müşahidə edilir. Zəif, lakin müsbət asılılığa sahib olan, ölkənin idxal həcmi ilə gömrük orqanları tərəfindən dövlət büdcəsinə təmin edilən gəlirlər arasında asılılıq olduğu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: gömrük üzrə büdcə daxilolmaları, gömrük yığımlarının ümumi tarifi, ÜDM, ƏDV, idxal həcmi, reqressiya asılılığı

ECONOMETRIC EVALUATION OF FACTORS INFLUENCING REVENUES TO STATE BUDGET BY THE CUSTOM AGENCIES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN (2012-2022)

Jalal ABASOV

Abstract. Due to the increase of transparency in the field of customs, the creation of favorable conditions for foreign trade participants and the expanding economic potential of Azerbaijan, an increase in budget revenues has been observed in the last decade. Determining how the budget receipts for customs, which have a large share in the revenues of the state budget of the Republic of Azerbaijan, will change due to which factors will lead to the emergence of initial ideas about reforms in this direction that will be implemented in the future. This article examines how changes in factors affecting customs budget revenues will affect this indicator. These variables are average tariff rate, Value-added Tax (VAT) rate and excise tax rate, total rate of customs collections, Gross Domestic Product (GDP) and import volume.

The regression equation was established using the statistical bulletins published by the relevant state bodies in the Republic of Azerbaijan with the econometric research method selected within the main purpose and research method of this article. It was determined that the constructed regression equation was statistically significant.

As a result, it was determined that there is a strong positive relationship between general tariff rates for customs payments and budget revenues for customs. A weak and negative dependence is observed between GDP

and the annual income provided by the customs authorities to the state budget. It was determined that the income provided to the state budget by the customs authorities, which has a weak but positive dependence, is dependent on the country's import volume.

Keywords: budget receipts for customs, general tariff of customs collections, GDP, VAT, import volume, regression dependence

**ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ДОХОДЫ,
ПРЕДОСТАВЛЯЕМЫЕ ТАМОЖЕННЫМИ ОРГАНАМИ В ГОСУДАРСТВЕННЫЙ БЮДЖЕТ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (2012-2022 годы)**

Джалал АБАСОВ

Аннотация. Благодаря повышению прозрачности в сфере таможенного дела, созданию благоприятных условий для участников внешней торговли и расширению экономического потенциала Азербайджана в последнее десятилетие наблюдается рост доходов бюджета. Определение способа и причин изменения бюджетных поступлений на таможенную, имеющие большую долю в доходах государственного бюджета Азербайджанской Республики, приведут к появлению первоначальных идей о реформах в этом направлении, которые будут реализованы в будущем. В данной статье рассматривается, как изменение факторов, влияющих на доходы таможенного бюджета, повлияют на данный показатель. Этими переменными являются средняя тарифная ставка, ставка Налог на добавленную стоимость (НДС) и ставка акцизного налога, общий уровень таможенных сборов, валовой внутренний продукт (ВВП) и объем импорта.

Уравнение регрессии было построено с использованием статистических бюллетеней, издаваемых соответствующими государственными органами Азербайджанской Республики, с использованием метода эконометрического исследования, выбранного в рамках основной цели и метода исследования данной статьи. Установлено, что построенное уравнение регрессии является статистически значимым.

В результате установлено, что существует сильная положительная связь между общими тарифными ставками по таможенным платежам и доходами бюджета по таможне. Наблюдается слабая и отрицательная зависимость между ВВП и годовыми доходами, предоставляемыми таможенными органами в государственный бюджет. Определено, что доходы, предоставляемые в государственный бюджет таможенными органами, имеющие слабую, но положительную зависимость, зависят от объема импорта страны.

Ключевые слова: поступления бюджета на таможенную, общий тариф таможенных сборов, ВВП, НДС, объем импорта, регрессионная зависимость

Giriş

Qlobal iqtisadiyyatın indiki şəraitində hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına gömrük orqanlarının fəaliyyəti güclü təsir göstərir. Qloballaşma prosesi nəticəsində gömrük nəzarəti və rəsmiləşdirilməsi proseslərində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Dövlətin ümumi büdcə səmərəliliyinin bir hissəsi kimi fiskal idarəçiliyin əhəmiyyətli qollarından biri də gömrük orqanları hesab olunur (Zasko və b., 2021).

Ölkə daxilindəki istehlakçıların sırasına yeni malların istehsalı üçün xammal və yarımfabrikat idxal edən istehsalçılar da daxildir. Təsadüfi deyil ki, ölkələr malların sərbəst dövriyyəsinə təsir edən ticarət maneələri müəyyənləşdiriblər. Bunun səbəbi yerli istehsalı xarici malların rəqabətindən qorumaqdır. Bu əhəmiyyətlidir, çünki yerli istehsalın azalması işsizlik səviyyəsinə və sosial sabitliyə təsir göstərəcək. Ticarət maneələri həm də gömrük rüsumlarının yığılması hesabına dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılmasına kömək edir. Gömrük ödənişləri və gömrük rüsumları anlayışları, əsasən, Gömrük İttifaqının Gömrük Məcəlləsinin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq, malların gömrük sərhədindən keçirilməsi ilə əlaqədar gömrük orqanlarından alınan məcburi ödəniş olan gömrük rüsumu deməkdir (Ümumdünya Gömrük Təşkilatı [WCO], 2008).

Dövlət büdcəsinin gəlirləri inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün həqiqətən vacibdir. Dövlətin xarici ticarət siyasəti iki istiqamətdə dəyişə bilər: azad ticarət və proteksionizm (Milner & Yoffi, 1989). Gömrük rüsumlarının, vergilərinin, xarici ticarət fəaliyyətinin gömrük-tarif tənzimlənməsi vasitələrinin – gömrük ödənişlərinin tərkib elementlərinin məbləği qanunvericiliyə uyğun olaraq aşağı və ya yüksək səviyyədə dəyişə bilər. Müəyyən edilmiş gömrük rüsumları və vergilərinin təsiri və ya onların ləğvi əmtəə istehsalçılarının və xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının iqtisadi maraqlarına birbaşa təsir göstərir. Ona görə də ticarətin liberallaşdırılması ilə gömrük gəlirləri arasındakı əlaqənin nəzərdən keçirilməsi ölkələrin beynəlxalq integrasiyanı həyata keçirərkən daim diqqət yetirdiyi mühüm məsələlərdən biridir. Gömrük rüsumları və vergiləri xarici ticarət iştirakçıları tərəfindən idxal və ixrac edilən məhsulların dəyərinin formalaşmasına, idxal və ixrac edilən məhsulların qiymət səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərir. Tədqiqatın mövzusu gömrük xidməti tərəfindən təmin edilən gəlirlərə təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsidir. Bu tədqiqatı həyata keçirməkdə məqsəd isə Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin vergilərin toplanması sahəsində töhfəsini müəyyən etməklə yanaşı, gömrük orqanlarının rolunu aşkar etməkdir. Tədqiqatın obyektləri olaraq isə gömrük rüsum və vergilərinin tarif dərəcəsi, illik idxal və ümumi daxili məhsul (ÜDM) həcmi götürülmüşdür. Tədqiqatın həyata keçirilmə metodu isə ekonometrik araşdırma metodudur.

1. Gömrük üzrə büdcə daxilolmalarının müntəzəm artımının səbəbləri

Həyata keçirilən dövlət quruculuğu tədbirlərinin vacib tərkib hissəsi olaraq Dövlət Gömrük Komitəsinin yeni idarəetmə strukturunun yaradılması, yeni gömrük idarələrinin istifadəyə verilməsi və gömrük xidmətinin ölkə iqtisadiyyatı üçün rolu nəzərə alınmaqla illik büdcə proqnozları üzrə öhdəliklərin dəqiqliklə yerinə yetirilməsi əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulub. Yeni gömrük postları və eyni zamanda, inzibati binaların əsaslı tikintisi və təmirinin həyata keçirilməsi, maddi-texniki təchizatın inkişafı, yeni müasir nəzarət cihaz və avadanlıqlarının alınması, gömrük qanunvericiliyinin müasir standartlara uyğunlaşdırılması və büdcənin ehtiyaclara uyğun qarşılanması hesabına qeyri-qanuni sərhəd pozuculuğu,

qaçaqmalçılıq və kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizə daha da güclənmişdir. Bu məqsədlə maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi, ölkəyə gətirilən mallara və nəqliyyat vasitələrinə görə gömrük rüsumlarının yığılması və vergidən yayınma faktlarının qarşısının alınmasına nəzarətin gücləndirilməsi vəzifələri prioritet vəzifələr kimi irəli sürülüb (Aliyev, 2012). Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün sistemli tədbirlər həyata keçirilir. Beləliklə, qısa müddətdə bu cür müntəzəm artım tendensiyası əldə edilib.

İllər ərzində baş verən inkişafa nəzər yetirmək üçün statistikaya nəzər salaq. Əgər 1993-cü ildə gömrük orqanları tərəfindən dövlət büdcəsinə cəmi 13,6 mln. manat vəsait təmin olunmuşdursa, bu məbləğ 2012-ci ildə 1 mlrd. 208 mln. manata çatmışdır. Bununla yanaşı, hər il üçün planlaşdırılan büdcə daxilolmalarından il sonunda daha yüksək gəlirin təmin olunması təkrarlanan müsbət bir tendensiya çevrilmişdir. Təkcə 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasının büdcə gəlirlərinin 4 mlrd. 260 mln., yəni 16,1 %-i Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin gəlirləri hesabına təmin edilib. Gömrük sahəsində aparılan islahatlarla son bir ildə gömrük orqanları tərəfindən dövlət büdcəsinə daxilolmalar 39 % artıb (Dövlət Gömrük Komitəsi, 2022). Bu illər ərzində həyata keçirilən silsilə islahatlar gömrük xidmətinin büdcə gəlirlərinin artırılmasında mühüm rol oynasa da, digər amillərin bu dəyişənə necə təsir etdiyini araşdırmaq vacibdir.

2. Gömrük üzrə büdcə daxilolmalarının proqnozlaşdırılması

Müasir dövrdə dövlət büdcə gəlirlərinin formalaşmasında uzunmüddətli proqnozların qurulması xüsusi əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır (Ellison, 2020). Təriflərdən biri bu konsepsiyayı sosial-iqtisadi və innovativ inkişafın strateji sahələrinin ekspert qiymətləndirilməsi, orta və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyata və cəmiyyətə təsir edə biləcək texnoloji inkişafın müəyyənəşdirilməsi üçün metodlar sistemi kimi nəzərdən keçirir (Becker və b., 2013). Bundan əlavə, Ellison (2020) tərəfindən qeyd edildiyi kimi, uzaqgörənlik metodu kimi tərcümə edə biləcəyimiz metod müasir proqram paketlərindən istifadə edərək tətbiq edilən proqnozlar üçün ən effektivdir, baxmayaraq ki, bu metod uzunmüddətli iqtisadi proqnozların hazırlanmasında müəyyən çatışmazlıqların mövcudluğunu istisna etmir.

Gömrük xidməti üzrə fəaliyyət nəticəsində dövlət büdcəsinə təmin edilən gəlirlərə təsir edən və ya təsir etmək imkanı olan dəyişənlərdə hər hansı bir islahat və ya proqram çərçivəsində dəyişiklik edilərkən bu dəyişənin gömrük gəlirlərinə təsirinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması gələcək dövlət büdcə gəlirlərinin həcmnin müəyyən edilməsi, habelə dövlət xəzinəsinin gəlirlilik səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı nəzərə alınmalı olan amillərin və prioritetlərin müəyyənəşdirilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu, əsasən, gömrük rüsumları, əlavə dəyər vergisi (ƏDV) və aksiz vergiləri üzrə gəlirlərin formalaşması qaydasının müəyyən edilməsinə yönəlmiş dövlətin idarəetmə fəaliyyətinin nəticəsi hesabına formalaşan göstəricidir.

Bu, gələcək illər üçün tətbiq ediləcək tənzimləmələrlə gömrük xidməti üçün vergitutmanın necə dəyişəcəyini izah etmək üçün ekonometrik tədqiqat metodundan istifadəni məqsədəuyğun hesab etməyə imkan verəcəkdir. Sərhəddə dolayı vergi rejimlərinin tətbiqində gömrük xidməti mühüm rol oynayır. Gömrük büdcəsinin gəlirlərinə təsir edən amillərdən bəziləri ticarət siyasəti, vergi dərəcələri, iqtisadi artım, valyuta məzənnələri və inflyasiyadır. Bununla belə, ticarət siyasəti, vergi dərəcələri və iqtisadi artım kimi bir çox amillərdən asılı olduğu üçün bu əlaqə həmişə xətti olmur (Statista).

3. Müşahidə edilən dalğalanmaların səbəbləri

Azərbaycan büdcəsində gömrük gəlirlərinin rolunu müəyyən etmək üçün 2000-ci ildən bəri Azərbaycanın xarici ticarətinin dinamikasını təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, XXI əsrin birinci onilliyində (2008-ci il Qlobal Maliyyə Böhranına qədər) həm ixracda, həm də idxalda sabit artım müşahidə olunub. Böhrandan sonrakı dövrdə xarici ticarət axınlarında nisbi sabitləşmə baş verdi, bundan sonra 2014 – 2015-ci illərdə kəskin eniş müşahidə edə bilərik (Cədvəl 1). İdxalın həcmində 2014-cü ildə baş vermiş geriləmə həmin ilin sonunda xam karbohidrogenlərin (neft, təbii qaz) qiymətlərinin kəskin azalması və Azərbaycan manatının ABŞ dollarına nisbətən devalvasiyası ilə əlaqələndirilə bilər. Son 3 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının ixrac və idxal axınlarının çoxistiqamətli müsbət dinamikasını müşahidə edirik (Cədvəl 1).

Xarici ticarətin dinamikasına nəzər salsaq, “COVID-19” pandemiyasının 2020-ci ildə ixrac və idxal dəyərlərinə təsiri qeyd edilməlidir. “COVID-19” pandemiyasının təsirləri 2020-ci ilin əvvəlində hiss olunmağa başladı və demək olar ki, bütün hökumətlər tərəfindən sərt məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə müşayiət olundu. 2020-ci ilin yaz və payız aylarında “COVID-19”-un yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində əhəlinin ciddi şəkildə özünütəcrid etməsi, müəssisələrin fəaliyyətinin uzun müddətə dayandırılması, sosial məsafə qaydasının tətbiq edilməsi, xüsusi qoruyucu tibbi maska və əlcəklərdən istifadə bu nümunəyə daxildir. “COVID-19” pandemiyasının Azərbaycanın xarici ticarətinə təsir etdiyi məlumdur (Cədvəl 1). Belə ki, Beynəlxalq Ticarət Mərkəzinin (ingilis dilində ITC) məlumatları bu azalmalara sübut qismində çıxış edir.

Cədvəl 1.

ÜDM tempinin illik gömrük büdcəsi daxilolmalarına təsiri

İllər	Gömrük yığımlarının ümumi tarifi (orta %)	ÜDM (mln. ABŞ dolları)	İdxalın həcmi (mln. ABŞ dolları)	Gömrük üzrə ümumi büdcə daxilolmaları (mln. ABŞ dolları)
	X1	X2	X3	Y
2012	0.1605	69680	9652.7	710.79
2013	0.1655	74160	10712.5	813.68
2014	0.2108	75234.7	9187.7	888.68
2015	0.1645	52996.8	9216.7	936.42
2016	0.1588	37862.8	8489.1	1348.04
2017	0.1747	40867.9	8783.3	1534.58
2018	0.176	47112.9	11465.9	2084.18
2019	0.19	48174.2	13667.2	2593.29
2020	0.216	42693	10730	2116.49
2021	0.218	54825.4	11705.8	2554.65
2022	0.229	78721.1	14539.9	3326.24

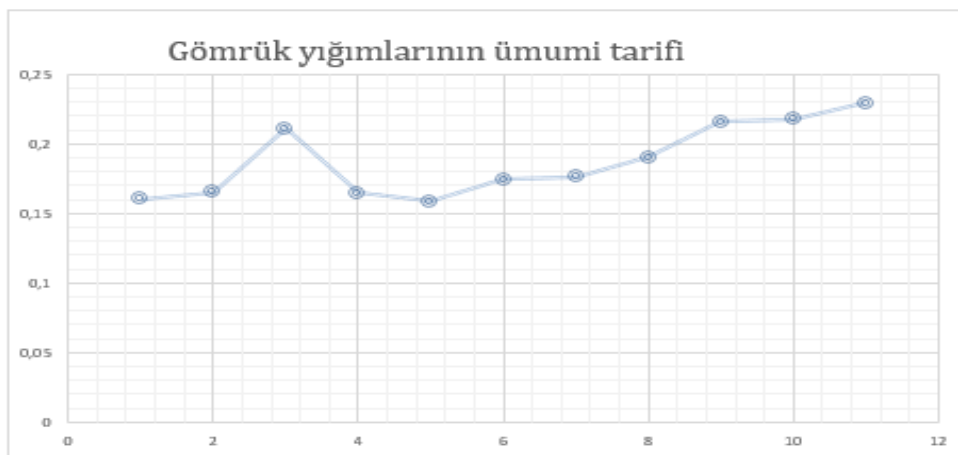
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları və müəllif hesablaması əsasında tərtib edilmişdir.

4. Tədqiqat metodu

Azərbaycan Respublikasında gömrük rüsumları, ƏDV, aksiz və yol vergisi gömrük orqanları tərəfindən büdcəyə daxil edilir. Bu dolayı vergilərin tarif dərəcələrinin cəmini özündə əks etdirən gömrük yığımlarının ümumi tarifi, həmçinin illik idxalın həcmi gömrük orqanları tərəfindən büdcə gəlirlərinə təsirini yoxlamaq üçün nəzərdən keçiriləcək. Eyni zamanda, ÜDM tempinin illik gömrük büdcəsi daxilolmalarına təsiri ekonometrik olaraq araşdırılacaq. Hər birinin məbləği cədvəldə ayrıca göstərilmişdir (Cədvəl 1). İllik gömrük büdcəsi daxilolmaları asılı dəyişən kimi qeydə alınmışdır.

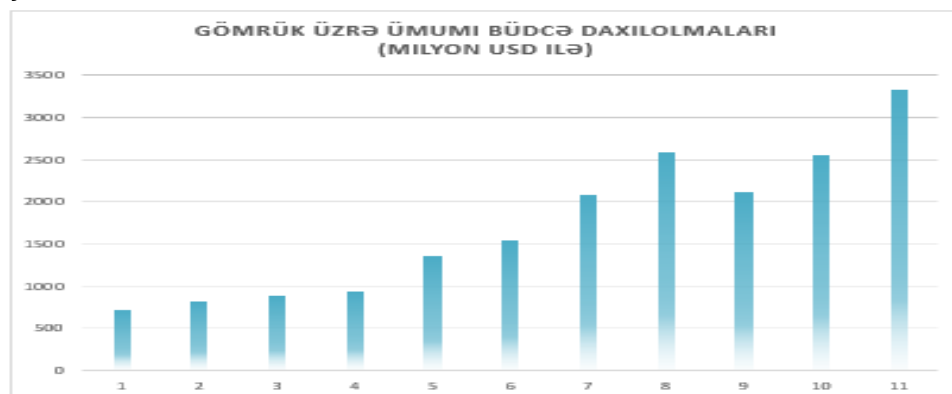
İllik gömrük yığımlarının məbləğinin dəyişməsinə təsir edən amillər arasında asılılığın olub-olmadığını araşdırmaq üçün statistik məlumatlardan istifadə etməklə mövcud asılılıq ehtimal ekonometrik şəkildə araşdırılacaqdır.

Şəkil 1.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları və müəllif hesablaması əsasında tərtib edilmişdir.

Şəkil 2.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları və müəllif hesablaması əsasında tərtib edilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və sualı ətrafında araşdırma aparılması üçün istifadə ediləcək statistik məlumatlar yuxarıda göstərilən cədvəldə əks olunmuşdur. Ekonometrik araşdırma zamanı asılı dəyişən olaraq gömrük orqanları tərəfindən təmin edilən ümumi gömrük üzrə büdcə daxilolmalarına təsir edən 3 əsas dəyişən sərbəst dəyişən olaraq götürülmüşdür. Gömrük

üzrə ümumi büdcə gəlirləri ilə idxalın həcmi, gömrük yığımlarının ümumi tarifi (bu statistik göstəricidə gömrük orqanları tərəfindən yığılı həyata keçirilən dolayı vergilərin dərəcələrinin cəmi göstərilir) və ÜDM arasında asılılığın reqressiya təhlilini aparmaq üçün “EViews-12” proqram paketindən istifadə edilmişdir. Müşahidə illəri isə 11 illik bir dövrü əhatə edərək 2012 – 2022-ci illər arasındakı göstəricilər nəzərdən keçirilmişdir. Əldə edilən nəticələr bu cürdür:

Qiymətləndirmə :

=====

LS ÜMUMİ TARİF ÜDM İDXAL C

Qiymətləndirmə tənliyi:

=====

ÜMUMİ= C(1)*TARİF + C(2)*ÜDM + C(3)*İDXAL + C(4)

Əvəz edilmiş əmsallar:

=====

ÜMUMİ = 12758,354795*TARİF - 0,0243605735216*UDM + 0,324349580647*İDXAL - 2780,50259745

Cədvəl 2.

Dependent Variable: UMUMI					
Method: Least Squares					
Date: 04/29/23 Time: 19:20					
Sample: 2012 2022					
Included observations: 11					
Variable		Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
TARIF		12758.35	4179.442	3.052645	0.0185
UDM		-0.024361	0.006133	-3.971988	0.0054
IDXAL		0.324350	0.055560	5.837786	0.0006
C		-2780.503	665.5323	-4.177862	0.0041
R-squared		0.929030	Mean dependent var	1718.822	
Adjusted R-squared		0.898614	S.D. dependent var	874.4624	
S.E. of regression		278.4384	Akaike info criterion	14.37156	
Sum squared resid		542695.5	Schwarz criterion	14.51625	
Log likelihood		-75.04357	Hannan-Quinn criter.	14.28035	
F-statistic		30.54448	Durbin-Watson stat	1.056732	
Prob(F-statistic)		0.000215			

Mənbə: “EViews-12” proqram paketində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

“EViews” proqram paketinin nəticələrinə görə, Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları tərəfindən təmin edilən ümumi büdcə gəlirləri ilə gömrük yığımlarının ümumi tarifi, idxalın həcmi və ÜDM arasında yüksək korrelyasiya asılılığı mövcuddur. Modelə daxil edilən müstəqil dəyişənlərlə asılı dəyişən arasında korrelyasiya asılılığını təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, tədqiq edilən dövr üçün gömrük yığımlarının ümumi tarif dərəcəsinin bir vahid artımı gömrük büdcəsinin ümumi gəlirində 12758.35 vahid artıma səbəb olur. Bunu tarif

dərəcəsinin bir vahid artımı, ƏDV dərəcəsinin vahid artımı, aksiz vergisinin dərəcəsinin bir vahid artımının cəminin ümumi təsiri kimi də nəzərdən keçirmək olar. ÜDM-in bir vahid artması isə gömrük orqanlarının ümumi büdcə gəlirlərinin 0,024 vahid azalmasına səbəb olur. İdxal həcminin vahid artımı gömrük üzrə ümumi büdcə gəlirlərinin 0,324 vahid artmasına səbəb olur. Qurulmuş modelin statistik əhəmiyyətini və adekvatlığını yoxlayaq:

1. Əldə edilmiş reqressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətini F-Fisher testinin köməyi ilə yoxlamaq olar. Bu məqsədlə F-statistik meyarını $F_{\text{cədvəl}}(a; m; n - m - 1)$ ilə müqayisə etmək lazımdır.

“EViews” proqram paketi ilə aparılmış tədqiqatda nəticəsi əks etdirilən cədvəlin məlumatlarına görə, F-statistik (Fisher meyarı) = 30.544-dür.

$F_{\text{cədvəl}}(a; m; n - m - 1)$ qiymətini düsturun köməyi ilə təyin etsək, $F_{\text{cədvəl}}(a; m; n - m - 1) = F_{\text{cədvəl}}(0.05; 3; 1) = 4.35$ -dir. F statistik kriteriyası ilə $F_{\text{cədvəl}}(a; m; n - m - 1)$ müqayisə etdikdə, $F_{\text{statistik kriteriyası}} > F_{\text{cədvəl}}(8.841 > 6.16)$ olduğu görünür. Bu isə o deməkdir ki, bütövlükdə reqressiya tənliyi statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu, qurulmuş modelin adekvatlığı deməkdir.

2. Darbon-Vatson statistikasını $DW = 1.06$ olduğundan, $\alpha = 0.05$ əhəmiyyətlik səviyyəsində altı sərbəst dəyişən ($m=6$) və $n=11$ müşahidə dövrü üçün Darbon-Vatson böhran nöqtələri bu cür olacaq:

$$dl = 0.595, du = 1.928$$

$dl = 0.595 < DW = 1.06 < du = 1.928$ olduğundan qalıqların avtokorrelyasiyası müsbətdir. Bu isə o deməkdir ki, bütövlükdə reqressiya tənliyi statistik əhəmiyyətlidir və qurulmuş model adekvatdır.

3. Elastiklik əmsalını əlaqə tənliyindəki sərbəst dəyişənlərin əmsalına və tədqiq olunan dövrlərdə gömrük üzrə ümumi büdcə daxilolmalarının orta qiymətlərinə görə hesablasaq, aşağıdakı nəticəni alırıq:

Azərbaycan Respublikasında gömrük ödənişləri üzrə ümumi tarif dərəcəsinin 1 % artması gömrük üzrə ümumi büdcə gəlirlərinin 1,39 % artmasına səbəb olacaq. ÜDM-in 1 % artması isə gömrük büdcəsinin ümumi gəlirlərinin 0,79 % azalmasına səbəb olacaq. İdxal həcminin 1 % artması gömrük üzrə ümumi büdcə gəlirlərinin 2,02 % vahid artımı ilə nəticələncək.

Çoxluq korrelyasiya əmsalının $R=0,93$ olması gömrük üzrə ümumi büdcə gəlirləri ilə ona təsir edən müstəqil dəyişənlər arasında yüksək funksional asılılığı göstərir. Yüksək determinasiya əmsalı reqressiya tənliyinin ilkin verilənləri daha yaxşı ifadə etdiyini və nəticə amilinin böyük hissəsinin modelə daxil olan amillərlə izah edildiyini göstərir.

Tədqiqatda istifadə edilən göstəricilərin bir-birini təkrarlamasına yol verilməməlidir. Daha dəqiq desək, iqtisadi sistemin analoji xüsusiyyətlərini müxtəlif göstəricilərlə ifadə etmək olmaz. Əks halda bu göstəricilər bir-birindən xətti asılı olacaq və multikollinearlıq yaranacaq.

Multikollinearlıq əmsallarının 0,27 ilə 0,59 arasında dəyişməsi bu 3 müxtəlif sərbəst dəyişən arasında multikollinearlığın olmadığını göstərir. Bu isə dəyişənlər arasında xətti asılılığın olmadığı deməkdir. Bu meyara əsasən, tədqiqatın nəticəsini statistik cəhətdən əhəmiyyətli hesab etmək olar.

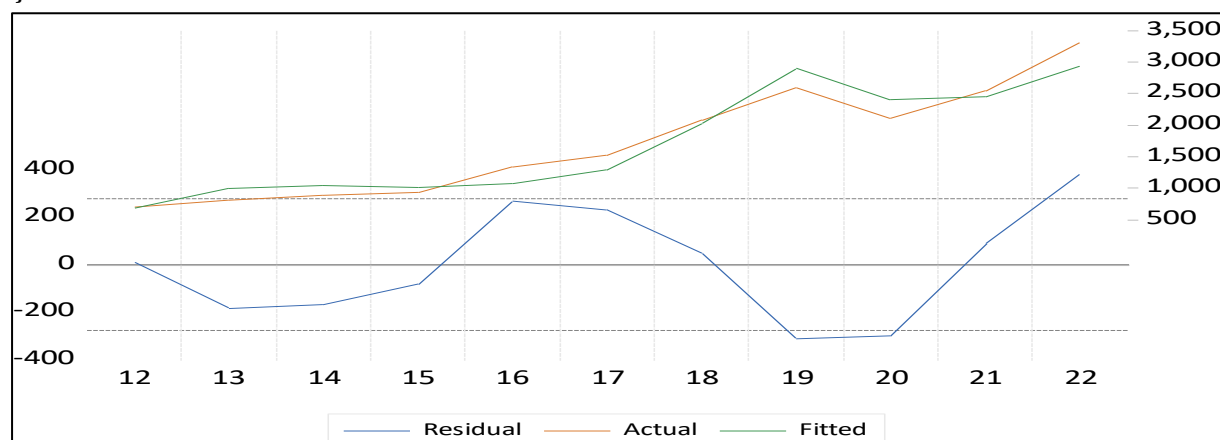
Cədvəl 3.

	<i>Tarif</i>	<i>ÜDM</i>	<i>İdxal</i>
Tarif	1		

ÜDM	0.270532	1	
İdxal	0.585605	0.286225	1

Mənbə: “MS Excel” proqram paketində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 3.

Mənbə: “EViews -12” proqram paketində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında son vaxtlar həyata keçirilən gömrük xidməti üzrə islahatların nəticəsində büdcə gəlirlərinin artımı açıq şəkildə nəzərə çarpır. Bəzi illərdəki azalmalar istisna olmaqla, davamlı artım müşahidə edilir. Həmçinin digər dəyişənlərdə belə artımların müşahidə edilməsi göstərir ki, Azərbaycanda iqtisadi göstəricilər son 10 ildə müntəzəm yüksəlişdə olub. Belə olan halda bu qənaətə gəlmək olar ki, yalnız bir sahədə deyil, yəni gömrük daxilolmalarında, ÜDM-də və idxal göstəricilərində müvafiq inkişafı aydın görmək olar. Araşdırmanın əsas tədqiqat mövzusu olan gömrük orqanları tərəfindən təmin edilən dövlət büdcəsi gəlirlərinə hər dəyişən eyni şəkildə və eyni miqdarda təsir göstərmir. Aparılan ekonometrik tədqiqatlar nəticəsində bəzi dəyişənlərdə eyni xüsusiyyət müşahidə olunsada, hər bir dəyişənin asılı dəyişənlə fərqli asılılıq əlaqəsinə malik olduğu müşahidə edilmişdir. Müxtəlif dəyişənlərdə gələcək dəyişikliklərin gömrük büdcəsi daxilolmalarına necə təsir edə biləcəyi barədə bəzi nəticələr əldə edilmişdir.

Bu dolayı vergilərin dərəcələri ilə gömrük üzrə büdcə gəlirləri arasında müsbət əlaqə müəyyən edilsə də, nəzəriyyəyə əsasən bu dərəcələrin artırılmasının azad ticarətə mənfi təsir göstərmə ehtimalının yaranacağı mümkündür. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan hazırda tarif dərəcəsinə görə dünya ölkələri arasında orta pillələrdə (183 ölkə arasında 79-cu yerdə) qərarlaşıb. İqtisadi nəzəriyyəyə əsasən dövlətin fiskal siyasətinin mühüm aləti olmasına baxmayaraq, qloballaşma dövründə bu dərəcələrin artması ölkə iqtisadiyyatı və sahibkarlar üçün gözlənilməz nəticələrə səbəb ola bilər.

Tədqiq edilən növbəti dəyişənlər əvvəlki dəyişəndən mahiyyətə fərqlənir. Bu dəyişənlər gömrük orqanları tərəfindən tutulan dolayı vergilərin dərəcələri deyil, ölkənin iqtisadi inkişafının və dünya ticarətində artan payının göstəriciləridir. Bəzən makroiqtisadçılar tərəfindən ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəricisi kimi qiymətləndirilən ÜDM ilə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən dövlət qurumunun dövlət büdcəsinə təmin etdiyi illik gəlirləri arasında zəif və mənfi asılılıq müşahidə olunur. Bu hal ölkənin iqtisadi rifah halının

yüksəlməsi üçün tarif dərəcələrinin qaldırılmasının çıxış yolu olmadığını göstərir. Gömrük üzrə büdcə daxilolmaları gömrük rüsumları kimi ticarət maneələri səbəbindən ÜDM-dən fərqli olaraq artdığından gömrük daxilolmalarının müsbət artım tempi heç də həmişə iqtisadi inkişaf tempinin müsbət olması demək deyil. Zəif, lakin müsbət münasibətə sahib olan, ölkənin idxal həcmi ilə gömrük orqanları tərəfindən dövlət büdcəsinə təmin edilən gəlirlər arasında asılılıq olduğunu müəyyən etdik. İdxalın həcmi ilə müsbət əlaqənin olması ticarətin inkişafının fiskal siyasətə müsbət töhfə verdiyini göstərir.

Nəticə olaraq, tədqiqat sualı ətrafında aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, gömrük orqanları tərəfindən toplanan və azad ticarətə müəyyən kontekstdə əngəl yaratma potensialı olan dolay Vergilər daha yüksək dövlət büdcəsinə daha yüksək gəlirlərin formalaşmasına səbəb olur. Lakin digər tərəfdən, iqtisadi inkişaf tempi ilə müsbət asılılığın olmaması, idxalın həcmi və ÜDM-dən çox zəif müsbət asılılıq müəyyən etməyə əsas verir ki, gömrük üzrə büdcə gəlirlərinin artması heç də dövlətin iqtisadi cəhətdən hərtərəfli böyüməsi demək deyil və mahiyyət bu toplanmış vəsaitin hansı formada xərclənəcəyindən asılı olacaqdır. Qeyd edilməlidir ki, azad ticarət həmişə iqtisadi artımın əsas yollarından biri olaraq qalacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, gömrük statistikas.
<https://customs.gov.az/>
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın xarici ticarət dinamikası, Ticarət. <https://www.stat.gov.az/>
- Həsənlı Y. (2008). Ekonometrikaya giriş, Baku/Azerbaijan, 119-123.
- Yadigarov T. (2019). Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və EViews proqram paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika. Baku/Azerbaijan, 250-278.
- Yadigarov T. (2020). Gömrük statistikas və müasir informasiya texnologiyaları, Baku/Azerbaijan, 153-164.
- Adomaviciute D. (2013). Customs role ensuring revenue collection, Vilnius/Lithuania, 49-50.
- Aliyev A. (2012). Customs service of independent Azerbaijan is successfully walking the path of dynamic development, Baku/Azerbaijan, 60-63.
- Milner, H. V., & Yoffie, D. B. (1989). Between free trade and protectionism: strategic trade policy and a theory of corporate trade demands. *International Organization*, 43(2), 239-272.
- Țibulcă I. (2021). The impact of the COVID-19 pandemic on tax revenues in the EU, Bucharest/Romania, 2455.
- Zasko V., Sidorova E., Komarova V., Boboshko D. and Dontsova O. (2021). Digitization of the Customs Revenue Administration as a Factor of the Enhancement of the Budget Efficiency of the Russian Federation, Moscow/Russia, 5-8.